

TATAR DİLİ ŞİVELERİNİ SİSTEMLİ-SENKRON İNCELEME DENEMESİ

Ferit YUSUPOV*

Özet: Makalede çağdaş şiveleri incelemede kullanılan yeni yöntemden bahsedilmektedir. Bu yöntem ilk olarak Rus ve Türk diyalektoloji ilminde kullanılmıştır. Buna göre her şiveye ve şiveler sistemine dil statüsü verilir. Bilindiği gibi şiveler milli dil sisteminin parçalanamaz kısmını oluşturmaktadırlar. Şivelerde kullanılmakta olan biçimler bu sistemin varyant birimleri olarak incelenirler.

Sistemli-senkron inceleme yöntemi her şivenin ve ağzın tasnifi özelliklerini belirlemede kullanılabilir. Bu özellikler karışık şive dili sisteminin özel birimleri olarak ele alınırlar. Yazıda Türk dil biliminde ilk olarak şiveler dilini genel sistem olarak kurma denemesi yapılmıştır. Şivelerin onları birbirine karşı koyan tasnifi özellikleri belirlenmiştir. Şiveler ve ağzlar ayrı ayrı olarak değil, özellikle şiveler sisteminin bütün birimleri incelenir. Bu da şive dili sisteminin dil kategorilerinde gerçekleşen varyantların hepsini açıklamaya yardım eder.

Tatar dilinin ele alınan üç şivesi de milli dil denilen yüksek sistemin parçası sayılan genel şive sistemiyle birleştirilir. Makalenin sonuçları Tatar dili tarihiyle ilgili sorunları çözmeye ve onun diğer Türk dilleri ile ilişkilerini açıklamada kullanılabilir.

Anahtar kelimeler: şive, ağız, şive dili, şive dili sistemi, sistemli-senkron inceleme yöntemi.

A Systemic-Synchronous Research Method Trial on the Tatar Language Dialects

Abstract: For the first time in the Russian and Turkic dialectology, a completely new approach in the study of modern dialects is offered in this article. According to this approach, each dialect and dialect system is assigned the status of a language. As known, dialects represent the inalienable part of a single linguistic system. Dialect forms are considered as the variation elements of the whole system.

The Systemic-Synchronous Research Method allows for the arrangement of the classification features of each sub-dialect and dialect that are composed of the sui generis element of the overall complicated structure of the dialect language. For the first time in Turkic linguistics, this article describes the model of the dialect language as a system, which consists of a number of theoretical features. The discovery of the contra posing features of dialects, which serve as classification features of certain dialectic systems are displayed. The features are not assigned an accent to particular dialects and sub-dialects in this publication. All elements of the diasystem are studied,

* Prof. Dr., Kazan Üniversitesi Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kazan.

which allows the elicitation of the existing variants' diversity in the system of the dialect language and are realized in particular language categories. All three considered dialects of the Tatar language are joined together in one whole system of the dialect language. These forms of the highest system is called the Tatar national language. The inference of the article can be used in resolving issues with the formation and development of the Tatar language and its standing among other Turkic languages.

Key words: *dialect, sub-dialect, dialect language, system of the dialect language, method of system-synchronous research*

Şimdiki Tatar dili, Kıpçak kolunun Kıpçak-Bulgar grubuna aittir. Fakat burada başka gruplara, özellikle Oğuz ve Bulgar dillerine ait özellikler de bulunmaktadır. Tatarların yaşadıkları meskûn yerler Rusya'da batıda Ryazan ve Tambov illerinden başlayıp doğuda Kemerov iline kadar uzanan ve kuzeyde Vilyuy nehrinden başlayıp güneyde Astrahan iline kadar uzanan engin topraklarda yer alır. Fakat Tatarların asıl kitlesi İdil boyu, Ural önü ve Batı Sibirya bölgelerinde toplanmıştır. 1989 verilerine göre Tatarların büyük çoğunluğu Tataristan'da yaşamaktadır. Tatarların Tataristan'daki sayısı 1.765.404'tür. Başkurdistan'da Tatarların sayısı 1.120.702'ye kadar ulaşır. Tatarlar, ana vatanları sayılan Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinden başka Rusya Federasyonu'ndaki bir takım illerde ve muhtar cumhuriyetlerde yaşamaktadırlar. Bunlar Gorkiy, Penza, Ulyanovsk, Samara, Saratov, Volgograd, Ryazan, Kirov, Perm, Sverdlov, Çilebi , Kurgan, Orenburg, Novosibirsk, Tomsk, Kemerov illeri, Krasnoyarsk eli ve Çuvaşistan, Mari-El, Mordvin, Udmurt cumhuriyetleridir.

Tatar dili üç şiveden oluşmaktadır: Orta (Kazan Tatarları), batı (Mişer) ve doğu (Sibirya Tatarları şiveleri). Tatar şivelerinin ilk tasnifi A. G. Bessonov tarafından 1881'de yapılmıştır (Bessonov 1881: 200-201). Şimdiki tasnifin temelinde C. Velidi'nin (Velidi 1927: 58-75) yaptığı ve L. Celey'in (Celey 1938: 53-72) detaylaştırdığı sınıflandırma yatmaktadır. Tatar şiveleri ve ağızlarının dil ve coğrafya özellikleri bakımından incelenmesi ve Tatar dilinin diyalektolojik harita atlasının yapılması sonucunda şiveler ve ağızların tasnifine önemli ilâveler ve açıklamalar yapıldı. Tatar diyalektoloji ilminde şivelerin belirlenmesi etnik prensiple örtüşen bölgesel-lengüistik prensip temelinde yapılır. Bilindiği gibi Tatar dilinin her şivesinin taşıyıcıları çeşitli etnik gruplara aittirler (Mahmutova-Burhanova 1969).

Orta şive, yani Kazan Tatarlarının şivesi oldukça geniş topraklarda, genellikle Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetlerinde ve onlara komşu olan Çilebi, Kurgan, Orenburg illerinde yer alır ve çok sayıdaki ağızlardan oluşur. Orta şivenin temsilcileri, yani Kazan Tatarları İdil Bulgarlarının devamcıları sayılırlar ve onlar genellikle atalarının yaşadıkları topraklarda geçinirler (çeşitli zamanlarda başka bölgelere göç edenler istisnadır). Orta şivenin karmaşık bir yapıya sahip olması bir takım tarihî sebeplere dayanır. Ünlü Tatar diyalektolojisi uzmanı L. T. Mahmutova,

şu sebepleri gösterir: İdil Bulgarlarının yerli Kıpçak boyları tarafından özleştirilmesi, komşu Fin-Ugor, Türk ve Slav halklarının birbirlerini etkilemesi, bu halkların kısmen Tatarlar tarafından özleştirilmesi, Tatarların bir kısmının din bakımından tecrit edilmesi, farklı etnik grupların bölgesel bakımdan tecrit edilmesi ve yine Mişer şivesinin son dönemdeki etkisi vs. (STLY 1969). Günümüzde Tatar diyalektolojisinde bu şivenin aşağıdaki tasnifi tespit edilmiştir: Kazan ardı ağızları grubu (Etne, Layış, Baltaç, Mamadış, Dübyaz ağızları-Tataristan Cumhuriyetinin Kazan ardı ilçelerinde yer alırlar), Dağ tarafı ağızları grubu (Kama üstü, Nurlat, Tarhan ağızları-İdil ve Zöye nehirleri arasındaki bölgede yer alırlar), Kreşin (Hristiyan) Tatarları ağızları grubu (Kazan ardı, Aşağı Kama ağızları- Tataristan Cumhuriyetinde yer alırlar), Nogaybek ağızı (Çilebi ilinde yer alır), Berengi ağızı (Mari-El cumhuriyetinde yer alır), Minzele ağızı (Tataristan Cumhuriyetinin doğu ve Başkurdistan cumhuriyetinin batı ilçelerinde yer alır), Böri ağızı (Başkurdistan Cumhuriyetindeki Ak İdil nehrinin orta akıntısı bölgesinde yer alır), Nokrat-Glazov ağızı (Kirov ili ve Udmurt cumhuriyetinde yer alır), Kasım ağızı (Ryazan ilinde yer alır), Perm ağızı (Perm ilinde yer alır), Zlatoust ağızı (Başkurdistan cumhuriyetinin kuzey-batı ilçelerinde yer alır), Krasnoufımsk ağızı (Ural'daki Sverdlov ilinde yer alır), İçkin ağızı (Çilebi ve Kurgan illerinde yer alır), Bastan ağızı (Tambov ilinde yer alır), Kamişlı ağızı (Samara ilinde yer alır), Kargalı, Abdulla ağızları (Orenburg ilinde yer alırlar).

Batı (Mişer) şivesinin temsilcileri ise Bulgarlara kadar bu diyarlarda yaşamış olan ve artık Bulgar devleti ve Kazan hanlığı dönemlerinde devamlı şekilde yavaş yavaş orta şivenin yer aldığı topraklara sokulan Kıpçakların devamcılarıdır.

Mişer şivesi diğer halkların az derecedeki etkileri ve günümüzde yer aldıkları topraklara sadece XVI. yy. sonunda yayılmaları sonucunda daha o kadar karmaşık yapıya sahip değildir. Bu şive iki büyük gruptan-tç'laştırıp ve ts'laştırıp konuşan gruplardan oluşmaktadır. Bu gruplara ait olan ağızlar birbirlerine çok yakındırlar ve dil özelliklerinden daha çok yer aldıkları toprakları bakımından ayrılırlar (STLY 1969). Mişer şivesi aşağıdaki ağızlardan oluşur: Çüpreli ağızı (Tataristan ve Çuvaşistan cumhuriyetlerinde yer alır), Çistay, Podbirözi Çistay Kreşinleri (Hristiyan Tatarlar), Mordva-Karatay ağızları (Tataristan cumhuriyetinde yer alırlar), Temnikov, Lyambre ağızları (Mordva cumhuriyetinde yer alırlar), Kuznetsk ağızı (Penza, Saratov, Volgograd illerinde yer alır), Sırğaç ağızı (Nijniy Novgorod ilinde yer alır), Karsun, Hvalın, Melekes ağızları (Ulyanovsk ilinde yer alırlar), Baykıbaş, Sterlitamak ağızları (Başkurdistan cumhuriyetinde yer alır), Şarlık ağızı (Orenburg ilinde yer alır).

Doğu şivesi, yani Sibirya Tatarlarının şivesi aşağıdaki şive ve ağızlardan oluşmaktadır: Tobol-İrtiş şivesi (Tümen, Tobol, Bataklık tarafı ağızı-Tümen ilinde yer alırlar; Tara, Teveriz ağızları-Omsk ilinde yer alırlar), Baraba şivesi (Novosibirsk ili), Tomsk şivesi (Evişte-Çat, Kalmak ağızları – Tomsk ili). Doğu şivesinin temsilcileri – Batı Sibirya Tatarları – Sibirya'nın Türk dilli yerlileridir. Batı

Sibirya'nın güney orman ve step-orman bölgelerinde yaşamış olan çeşitli boylar konuştukları dilleri bakımından genellikle Türk olmuşlardır. Onların oluşmasına birbirleriyle karışan ve Türk halklarının etkisine maruz kalan Ugor, Ket ve Samoyet dillerinde konuşan halklar da katılmıştır. Bilginlere göre bu süreç eski zamanlardan beri Türklerin ana vatanı sayılan Altay, Moğollara kadar Türk dilli Yenisey Kırgızlarının yaşadığı Yenisey ve Kıpçak boylarının yaşadığı Ob nehri taraflarından gelen etkinin sonucunda gerçekleşmiş olabilir. Bu bölgedeki birçok Türk halkının oluşmasında önemli rol oynayan Kıpçak boyları Batı Sibirya Tatarlarının çeşitli etnik gruplarının tarihî ataları sayılırlar. Sonuçta Batı Sibirya Tatarlarının üç şivesinin oluşmasına yerli Türkler (Kıpçak boyları), Buharalılar (Orta Asya'dan çıkan halklar) ve İdil boyu Tatarları katılmıştır. İdil boyu Tatarları yerlilerin diline çok güçlü etki yapmışlar ve bu etkinin sonucunda eski Türk dili için has olan ünlüler İdil-Ural bölgesinde kullanılan ünlülerle değişmiştir (Tumaşeva 1977: 28).

Son yıllardaki araştırmalar her şivenin Tatar edebî dilinin oluşması ve gelişmesindeki yerini açıklamaya yardım etti. Tatar diyalektologları bütün Tatar şivelerinin (Orta-Kazan Tatarları, Mişer, Tobol-İrtiş, Baraba, Tomsk şiveleri) temelinde eski Kıpçak dilinin yattığını açıkladılar (STLY 1969; Tumaşeva 1977: 260). Ortak Kıpçak temelin bulunmasına rağmen her şivede onların özelliklerini oluşturan başka katmanlar da (Bulgar, Fin-Ugor, Yugor, Ket, Samoyet katmanları) mevcuttur. Bu şekilde her şive çeşitli etnik grupların katkısına bağlı olarak ve kendi içinde çok sayıda ağızları oluşturup özel bir gelişme yolunu geçmiştir. Görülen özellikler şivelerin Tatar millî dilinin genel sistemi içindeki tasnifi özelliklerini teşkil ederler.

Şimdiki Tatar dili herhangi bir millî dil gibi karmaşık yapıya ve birçok özelliğe sahiptir. Onun temel unsurları olarak yazılı ve sözlü şekillerde yaşayan edebî dil ve çeşitli bölgesel türlere sahip olan şiveler dili sayılır. Bundan başka Tatar konuşma dilinin başka biçimleri de mevcuttur. Tatar dilinin çeşitli türleri arasındaki farklılıklara rağmen onu tam bir dil yapan özellikler de mevcuttur. Şimdiki Tatar millî dilini karmaşık yapıya sahip birim, çeşitli yapısal unsurların toplamı olarak öğrenme, onun ayrı unsurları arasındaki bağları anlama bakımından çok büyük nazari ve pratik öneme sahiptir.

Şiveler dilinin millî dilin bir türü olarak sistemli-senkron şekilde tarif edilmesi şimdiki dil biliminin güncel ve aktüel meselelerinden sayılmaktadır. Şiveleri senkron dil sistemleri olarak araştırma fikri dil biliminde yeni değildir. Zamanında bu fikri L. Blomfield, A. Martinet, L. V. Tşçerba, G. Glisson gibi bilginler öne sürmüşlerdi. Türk diyalektolojisinde şiveleri sistemli şekilde araştırmanın önemini A. N. Kononov, E. R. Tenişev, A. A. Yuldaşev, G. F. Blagova vb. bilginler belirtmişti. Bu bakımdan diyalektoloji ilminde R. İ. Avanesov'un «Rus Ağızları ve Rus Edebî Dilinin Ses Sistemi Sorunları» kitabı özel önem taşımaktadır (Avanasov 1947). Kitapta ilk olarak Rus ağızları ve Rus edebî dilindeki ünlülerin özelliklerine dayanılarak Rus millî dilinin genel ses sistemini kurma fikri öne sürülmüştür. Her

dilin mümkün olduğu kadar çok unsurları içeren şiveler sisteminin kurulabilmesi kanıtlanmıştır. Burada bu fikrin edebî dili, şiveleri ve başka sistemleri kapsayan millî dilin yapısını daha da açıklamaya yardım ettiğini belirtmek gerekir. O, şiveleri bir büyük sistem sınırları içinde yaşayan sistemler olarak tanımlamaktadır. Böylece her millî dil, unsurları sistemli ilişkilerde bulunan (özel şiveler sistemi de dahil) karmaşık bir sistem olarak incelenmektedir. Dil biliminin bu alanındaki hizmetlerden Rus ve Slav diyalektolojisinin ayrı aşamalarına ait olanları özel bir önem taşımaktadır (Lengüistik coğrafya teorisi sorunları (1962); Bromley (1979); Bromley, Bulatova (1965); Kalnın (1973); Kalnın, Popova (1981), Popova (1981); Kalnın, Maslennikova (1981). Maalesef son zamanlarda şivelerin özelliklerini sistemli unsurlar olarak değil, ya sadece ağızları edebî dilden veya başka şivelerden ayıran tasnifi özellikler olarak araştıran hizmetler çoğalmaya başladı. Böylece ağız veya şive, sadece tasnifi özellikler açısından tarif edilirler. Şiveler veya şiveler sistemi senkron şekilde tarif edildiğinde, ayrı bir dil incelenirken kullanılan yöntem ve usullerden yararlanılmalıdır. Demek şiveler sistemli-senkron şekilde incelendiği zaman onlara dil statüsü verilmelidir. Bundan dolayı şivelerin toplamı bu milletin yayılmış olduğu topraklardaki dil olarak incelenmelidir. Bilindiği gibi millî dil bir milletin toplumsal hayatının bütün alanlarındaki bağlantılarını sağlayan çok karmaşık bir sistemi teşkil eder. Aynı zamanda millî dil sınırları içindeki bu dil bağlantıları aynı derecedeki işlevlere ve sosyal-toplumsal öneme sahip değildir. Edebî dil yazılı ve sözlü biçimlerde yaşamakta ve yayılış alanı bakımından ayrılmamaktadır. Şiveler ise kaide olarak sözlü şekilde yaşamakta ve belirli topraklarda kullanılmaktadırlar.

Çeşitli işlevsel ve sosyal özelliklere sahip olmalarına rağmen edebî dil ve şiveler, lengüistik bakımdan aynı öneme sahiptir. Onların ikisi de dilin temel vazifesini görmekte, temaslar aracı olarak kullanılmaktadırlar. Şiveleri millî dil sistemi içinde vazife gören sistem olarak anlatmak için onlara has olan özellikler çeşitli dil kategorileriyle ilişki içerisinde araştırılırlar.

Böylece belirli bir şive ve başka şiveler, edebî dil ve millî dilin başka biçimleriyle birlikte millî dil sistemi içinde yaşamaktadır. Bu sistemin dışında bulunan herhangi bir şive sadece küçük ve kendi yazı sistemi olmayan dil olarak tanımlanabilir (Kalnın-Maslennikova 1981). Şiveler dilinin tam bir sistemin unsuru olarak incelenmesi millî dil tarif edildiği zaman çok önemlidir, çünkü her millî dil, edebî dil ve başka ara biçimlerden başka onun yerel türleri sayılan halk ağızlarından da oluşmaktadır. Böylece millî dilin yapısı hakkındaki bilgiler sadece edebî dilin incelenmesiyle değil, onun bölgesel varyantı olan şivelerinin ve ağızlarının incelenmesiyle de oluşur. Bundan dolayı millî dillerin yapısal özellikleri araştırıldığı zaman şiveler ortak bir sistemin değişik unsurları olarak anlatılmalıdır. Aslında şivelerin toplamı edebî dille birlikte millî dilin umumi özelliklerini belirlemektedir. Aynı zamanda şiveler millî dil içinde ortak ve özel nitelikleri bakımından birbirleriyle ilişkide bulunurlar. Ortak nitelikler temelinde özel şive sistemlerinin

toplamı sistemler sistemi olarak anlatılır. Bu karışık şiveler sistemine şiveler dili denir. Şiveler dilini sadece onun içindeki bütün özel sistemleri araştırarak anlamak mümkündür. Özel şive sistemleri hakkındaki etraflı bilgiler şiveler dilinin yapısını tamamıyla ve bütün incelikleriyle anlamaya yardım eder. Tatar şiveleri ve ağızlarının incelenme derecesi, diyalektologların topladığı büyük malzeme, diyalektolojik araştırmaların daha önemli derecedeki sorunlarını çözmeye imkân vermektedir. Şiveler dili, millî dilin yapısı içinde şiveler arası derecede temaslar kurma olanağını yansıtan ve ilmi bakımdan kanıtlanmış olan bir kategoridir (Kalnın-Popova 1981).

Bilindiği gibi çeşitli ağız ve şivelerin sınırları içinde gerçekleşen şiveler için çok varyantlılık vardır. Dil yapısının sistemli özelliği hakkındaki fikre dayanarak bu varyantları çeşitli sistemlerin değil, bir dil sisteminin unsurları olarak anlatmak gerekir. Demek ki şiveler konuşması bu senkron bölümde tek sistemle örtüşür. Bu durumda şivelerin özellikleri tarif edildiğinde diferansiyel yöntem asla kabul edilemez, çünkü bu yöntem millî dilin yapısı hakkındaki tam bir fikri meydana getirmeye yardım etmez.

Şiveyi kendi dil statüsüne sahip olmayan kategori olarak araştırma ilk önce onu diferansiyel şekilde tarif etme yönteminden kaynaklanır. Şivelerin sadece tasnifi özelliklerinin gösterilmesiyle onların sistemli bütünlüğü kırılır, ortak unsurlar ise işlevsel bakımdan tamamıyla değişik olabilirler. Ama bu şiveler sistemi dilin başka biçimleriyle karşılaştırılmamalı demek değildir. Bununla birlikte bu şekildeki karşılaştırma sadece şiveler dilinin bütün dereceleri incelenip şiveler sisteminin ortak sistemi hakkında bir fikir oluştuğunda olumlu sonuçlar verebilir.

Diyalektolojik tasnifte belirli şiveler için ortak olan ve birbirlerinden ayrılan özellikleri açıklamaya yardım eden özel karşılaştırma usulü kullanılır. Bu şiveler sisteminin umumi sistemini kurma amacıyla özel sistemleri karşılaştırma yoluyla yapılır. Yapısal bakımdan ortak ve özel niteliklerin açıklanması özel şive sistemlerini sistemler sistemine toplamaya yardım eder. Demek sistemli-senkron şeklinde araştırıldığında şiveler sisteminin bütün unsurları da dikkate alınmalı ve değişik unsurlara sahip olan sistem olarak incelenmelidir (Kalnın-Maslennikova 1981: 8-9). Böylece şimdiki diyalektoloji ilminin ilk konusu olarak şivelerin senkron şekilde tarif edilmesi sayılmalıdır. O da şive dilinin modelini kurmak demektir. Bu model sabit ve değişik unsurlardan oluşan şiveleri göz önüne getirmeye yardım eder. Şiveler arasındaki farklılıklar belirli bir özelliğin içindeki farklılıkları özdeşleme yoluyla açıklanır (VTLG 1962).

Şiveler dilinin modelini kurma belirli bir derecede dilin özellikleri hakkında onun şivelerinin toplamı olarak bilgi verir ve şiveler arasındaki örneklerin tüm özelliklerini açıklamaya yardım eder. Bu usul daha toplanmış olan ve nazari bakımdan belirli bir düzene sokulması gereken çok büyük hacimdeki dağınık malzemeyi genelleştirmeye imkân verir. Bu hem diyalektoloji, hem de genel dil

bilimi için çok önemlidir, çünkü dil yapısının temel özelliklerini açıklamaya yardım eder. Şiveler dili sistemi hakkında tam bilgiler belirli bir millî dilin yayılmış olduğu topraklarda kullanılıştaki bulunan bütün özel sistemlerin incelenmesi sonucunda elde edilir. Demek ki şiveler dilinin (şiveler sisteminin) azami şekildeki modeli sadece bütün şivelerin ve ağızların incelenmesi sonucunda kurulabilir. Onun yapısı tamamıyla belirli ağızların sistemleriyle tayin edilir. Aynı zamanda şiveler dili modelinin, yani şiveler sisteminin mevcut olan herhangi bir şiveyle aynı düşmediğini de belirtmek gerekir. Yukarıda belirtildiği gibi o şiveler dili özelliklerinin nazari toplamını teşkil eder.

Tarif edilen şive sistemlerinin sayısı ne kadar çok olursa, şiveler dili modeli onun yapısını o kadar tam bir şekilde yansıtır. Tatar şivelerine gelince, onların incelenme derecesi bütün şivelerin özelliklerinin nazari toplamını yansıtan azami şekildeki şiveler dili modelini (azami şiveler sistemi) kurmaya imkân verir. Bu azami şekildeki sistem dilin yapısı hakkındaki bilgileri onu şivelerin toplamı olarak yansıtır doğru şekilde ortaya koyar. Böylece şiveler dilinin modeli aslında özel şive sistemleri unsurlarının nazari toplamını teşkil eder. Bu durumda özel şive sistemi hiyerarşisinin alt kademesini, şiveler dili ise zirvesini teşkil eder. Özel şive sistemiyle şiveler dili arasında özel şive sistemleriyle birleşen çeşitli ağızlar yer alır. Şiveler dilinin genel yapısını bütün ağızlar (şiveler) için ortak olan ve ağızlara (şivelere) göre değişen özel unsurlar arasındaki oran teşkil eder.

Belirli özelliklerin toplamı özel şive sistemlerini daha büyük gruplarla birleştirebilir, başkaların toplamı ise bütün şive sistemleri için de hastır. Özel ve ortak özelliklerin bulunması özel sistemlerin toplamını şiveler dili denilen sistem olarak anlatmaya imkân verir. Mesela, belirli bir ağız ve şivenin (özel sistemler) tarif edilmesi sonucunda şiveler dilinin modeli kurulur; şiveler dili, edebî dilin sistemi ve aradaki dil biçimleri temelinde ise millî dilin sistemi kurulur (Kalnın-Popova 1981: 5). Şiveler dili modelinin kurulması aşağıdaki aşamalardan ibarettir: Şiveler dilinin sistemli yapısını göz önüne alan programın yapılması, bu programa göre şivelerle ilgili olan malzemenin toplanması, malzemenin incelenmesi ve onun temelinde senkron modelin kurulması. Program yapıldığı zaman inceleme birimleri açıklanır, her aşamadaki incelenen kategori unsurlarının listesi yapılır. Bu da şiveler dilinin senkron sistem olarak incelenmesi için elverişli öncüller verir. Bu şekilde inceleme, şivelerin yapısını onları belirli bir yayılış alanına ve kronolojiye sahip olan dil olarak anlatmaya yardım eder. Malzeme bu şekilde incelendiği zaman şivelerde mevcut olan ve genellikle diyalektologların dikkatini çekmeyen bütün unsurlar da dikkate alınır. Bundan başka bu yöntem hem çeşitli biçimleri, hem de yayılış alanlarına göre değişen konusal özellikleri dikkate almaya imkân verir. Mesela, *-ır (barır)*, *-gan (bargan)* ortaçlarının ve onların temelinde oluşan bildirme kipi biçimlerinin bu yöntemle incelenmesi sonucunda Tatar şiveleri dili için has olan bu biçimlerin bir takım önemli özellikleri açıklanmıştır. Özellikle, orta (Kazan tatarları) şivenin Ural ve Ural ardı topraklarında yayılmış olan ağızlarında *-ır*

gelecek zaman biçiminin semantik potansiyeli Kazan ardı ve Dağ ağızlarına göre daha geniştir. Bu Ural ve Ural ardı topraklarında yayılmış olan ağızlarda Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında çok aktif olan *-ası*, *-açak*, *-malı* biçimlerinin kullanılmamasıyla anlatılır. Bu yanaşma tarzı, belirli özellikler, özel şive sistemlerinin tasnifi özellikleri olduğunda özel önem kazanır. Mesela, çeşitli ağızlarda ve şivelerdeki *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçiminin şiveler dilinin modelinin kurulması vasıtasıyla sistemli-senkron şekilde incelenmesi sonucunda bu biçimin üçüncü şahıs şeklinin Tatar şivelerinin tasnifi özelliği olarak kullanılabilmesi açıklanmıştır.

Orta (Kazan tatarları) şivenin bütün ağızlarında da *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçiminin üçüncü şahıs şekli özel eklerden farklı oluşur: *ul bara* «o gidiyor»; *ul ala* «o alıyor»; *ul kile* «o geliyor»; *ul bile* «o biliyor» vs. Bildirme kipi biçiminin daha eski *-dır* şekli sadece Mişer şivesinin birçok ağzı için hastır: *ul ka'adır* – orta şivede ve edebî dilde *ul kayta* «o dönüyor», *ul yazadır* – orta şivede ve edebî dilde *ul yaza* «o yazıyor»; *ul tabadır* – orta şivede ve edebî dilde *ul taba* «o buluyor» vs. Batı Sibiryaya Tatarları şivesinde *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçiminin üçüncü şahıs şekli orta ve Mişer şivelerinden farklı olarak özel *-ti*, *-ti* ekleri yardımıyla yapılır: *ul paratı* – orta şive ve edebî dilde *ul bara*, Mişer şivesinde *ul baradır* «o gidiyor»; *ul köletı* – orta şivede ve edebî dilde *ul köle*, Mişer şivesinde *ul köledır* «o gülüyor»; *ul pıretı* – orta şivede ve edebî dilde *ul bire*, Mişer şivesinde *ul biredır* «o veriyor» vs.

Şivelerdeki biçimlerin çokluğu, çoğunlukla çeşitli şivelerde ve ağızlarda kullanılan çok sayıdaki biçimlerin gelişmesi ve tabiatları hakkında sonuç yapmayı zorlaştırır. Bundan dolayı bize göre şiveler sisteminin suni şekilde kurulmuş model yardımıyla incelenmesi çok verimli olur. Bu yöntem akraba dillerin şivelerini incelemek için de başarılı şekilde kullanılabilir. Onun yardımıyla ortak köke sahip olan şivelerin ortak ve özel unsurları açıklanabilir. Bu yöntem yardımıyla elde edilen bilgiler Türk dilleri ve şivelerinin tasnifinde de önemli değişmelere sebep olabilir. Bununla birlikte akraba diller karşılaştırıldığı zaman birçok yapının birincil yapılarla benzediklerini ve birbirlerinin üzerine dayanmış olduklarını da belirtmek gerekir. Fakat işlevsel bakımdan birbirlerine benzemiş görünen biçimler çoğunlukla birbirlerinden çok uzakta bulunurlar. Bu da ilk önce onların sokulmuş oldukları mikrosistemin özelliğine ve onun çevresindeki unsurlar arasında yer alan korelasyona bağlıdır.

Şiveler sistemi dil kategorilerinin ayrı unsurlarının vasıflandırılmasıyla incelendiği zaman olumlu sonuçları toplam olarak tarif etme yöntemi verir, yani bu durumda belirli şiveler ve ağızlar ayrı olarak değil, şiveler sisteminin bütün unsurları incelenir. Bu morfolojik sistemin şiveler dilinde kullanılan bütün varyantlarını açıklamaya yardım eder. Onun amacı Tatar dili şivelerinin kategoriler sisteminde mevcut olan bütün varyantlarının belirlenmesidir. Şiveler dili modelinin kurulması, yani özel sistemlerin unsurlarından oluşan şiveler sistemi vasıtasıyla incelendiğinde aşağıdakiler ortaya çıkar:

1. Bütün özel şive sistemleri için has olan unsurlar. Onlara şartlı olarak «zorunlu» derler, çünkü herhangi özel sistemin kullanılması zorunlu olan unsurunu teşkil ederler. Mesela, *-dı* (*bardı* «gitti», *kıldı* «geldi», *attı* «vurdu» vs.), *-gan* (*yazgan* «yazmış», *kıgan* «giymiş», *kürgen* «görmüş» vs.) geçmiş zaman biçimleri Tatar dilinin bütün ağızlarında ve şivelerinde de kullanılır. Bu biçimlerin herhangi bir şivede kullanılmaması özel iletişim sisteminin abluka altına alınmasına ve başka eşit sistemlerden tecrit edilmesine neden olurdu. Demek ki bu biçimlerin kullanılması millî dili bütün sistemi için zorunlu şart sayılır. Zorunlu unsurların genel sistemi, şiveler sisteminin çekirdek kısmını teşkil eder. Şiveler sisteminin çekirdek kısmında yer alan unsurlara *çekirdek* unsurlar denir. Şiveler dilinin modelini kurma yöntemiyle yaptığımız araştırmalar Tatar dili şiveler sisteminin çekirdek kısmının aşağıdaki unsurlardan oluştuğunu göstermiştir: *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman, *-dı*, *-gan*, *-ıp*, *-a idî*, *a torgan idî*, *-gan idî* geçmiş zaman, *-ır* gelecek zaman biçimleri.

2. Sadece özel şive sistemlerinde kullanılan unsurlar. Onlara «*kullanılması zorunlu olmayan unsurlar*» adı verilmiştir. Kullanılması zorunlu olmayan unsurlar şiveler sisteminin sınırını teşkil ederler (Bromley 1979: 108-116). Şiveler dili sisteminin bazı parçaları özel sistemlerde sadece kullanılması zorunlu olan unsurlarla belirtilir. Mesela, Mişer şivesinde kullanılan bildirme kipi biçimleri (*-ıp* geçmiş zaman biçimi de) tamamıyla şiveler sisteminin çekirdek kısmında yer aldığından, Sibiryta Tatarları şivelerinde birçok biçim, mesela, *-atı*, *-ıp utır*, *-atıgan* şimdiki zaman, *-ıptı*, *-atıgıntı...* geçmiş zaman, *-mak*, *-galak* gelecek zaman biçimleri onun sınırını oluşturan ve kullanılması zorunlu olmayan unsurlardan sayılırlar.

Yapısal unsurların «*kullanılması zorunlu olan*» ve «*kullanılması zorunlu olmayan*» şeklinde ayrılması gerekir: O, araştırmacının dikkatini şiveler sisteminin «*kullanılması zorunlu olan unsurlar*» denilen temel özelliklerine çeker, çünkü «*kullanılması zorunlu olmayan unsurlar*» ihtiyari olarak kullanılırlar ve sınırlı yayılış alanına sahiptirler.

Şiveler sistemi tamamıyla ve onun çekirdek kısmı, şivelerin toplamından oluşan şiveler dilinin önemli parçalarından sayılırlar. Çekirdek kısmı onun mükemmel şekildeki basit modelini, şiveler sistemiyse tamamıyla mükemmel şekildeki karışık geniş modelini teşkil eder (Bromley 1979: 108-116). Her şivede kaide olarak çekirdek kısmından daha çok unsurlar bulunur. Tecrübe sistemi tamamıyla şiveler sisteminin çekirdek kısmıyla aynı olan şivenin ve genel sistemi şivenin sistemiyle aynı olan şivenin olmadığını gösteriyor. Bundan dolayı biz Tatar şivelerinin hem temel ve en tipik olan, hem de onların ortak ve tasnifi özellikleri sayılan ve birbirine aykırı olan özelliklerini ayırmaya çalıştık. Şiveler sisteminin çekirdek kısmında yer almayan birbirine aykırı olan unsurlar araştırmamızda Tatar şivelerinin tasnifi özelliklerini açıklamak için kullanılırlar. Yukarıda belirtildiği gibi, ortak ve özel unsurların birliği Tatar şiveler dilinin karışık sistemini oluşturur.

Şiveler dili araştırıldığında kullanılan bu yöntemin geçerliliği kanıtlanmasına rağmen o, gerektiği kadar yaygın değildir. Ama sistemli-senkron yöntemin hem ayrı ağızların araştırılmasında, hem de bütün şiveler sisteminin yapısal unsurlarının incelenmesinde kendi yerini bulacağından şüphe yoktur. Gelecekte bu yöntemle Tatar şiveler dilinin bütün aşamalarının da (fonoloji, morfoloji, kelime yapımı) araştırılması istenilebilir.

Şivelerin her türlü şekilde araştırılması, toplanmış olan malzemenin detaylı şekilde lingo-coğrafik ve alan bakımından anlatılmaması durumunda tam ve muhtelif olmaz. Bilindiği gibi lengüistik coğrafya ve alan dil bilimi yöntemleri ve usulleri özel şive sistemlerinin karışık tasnifine rağmen Tatar lengüistik alanının oluşma biçimini açıklamaya imkân veriyor. Tatar dili sistemi yayılış alanı bakımından hem her özel sistem için aynı olan ortak özellikleri, hem de lengüistik alanın belirli bir kısmında yayılmış olan tasnifi özellikleri kapsamış olan karışık sistemi teşkil eder.

Bu çalışmanın diğer aşaması araştırılan dil özelliklerinin lingo-coğrafik bakımdan analize edilmesidir. Tatar şiveleri ve ağızları Moskova'dan başlayıp Sibiry'a kadar yayılmış olan geniş topraklarda yer alırlar. Bu şivelerin karışık tarihi değişimler esnasında, yerel ağızların umum halk dili sınırları içinde devamlı ilişkileri sonucunda oluşan dil birliği olarak yaşayış özelliğini teşkil eder. Lingo-coğrafik yöntem, hem belirli dil alanlarının sınırlarını açıklamak için hem de ayrı dil özelliklerinin sınırlarını açıklamak için kullanılır. «Dil alanı» dediğimizde alan bilimi ilminde kabul edilmiş belirli bir yayılış alanına ve zaman sınırlarına sahip olan ve belirli özellikler bakımından başka dil birimleri toplamından ayrılan birimi anlamak gerekir (VLA 1980: 7-8). Burada dilin çeşitli tarafları lengüistik bakımdan aynı derecede değildirler. Mesela, ifade planı genellikle makro-topraklar, anlam planı mikro-topraklar ile ilişkilidir. Lengüistik coğrafya ve alan dil biliminin verilerine göre Tatar dil alanını belirli özelliklerin bulunması bakımından gereken dil alanlarıyla ilişkide bulunan üç kısma ayırmak mümkündür: Orta İdil ve Kama önü, Ural (Güney ve Orta Ural, Ural ardı), Batı Sibiry. Dil özelliklerinin yayılış alanları ve ayrı izogloslar hem belirli yeniliklerin ortaya çıkması, hem de onların belirli topraklarda yayılış istikametleri hakkında bilgi verirler.

İzogloslar ve onların «demetleri» temelinde ayrı özelliklerinin sınırları belirlenir. Bilindiği gibi bu «demetler» şivenin «titreşim alanıyla» kuşatılmış olan temel çekirdeğinin sınırlarını belirlemektedir (Jirmunskiy 1956: 63). Bununla birlikte «adacık» şeklindeki özellikler ve yeniliklerin dil ve şivelerin coğrafya bakımından birbirlerini etkilemeleri sonucunda meydana gelen «merkezleri» de araştırılmıştır. Alan araştırmaları ortak unsurların daha çok kompakt alanlarda bulduklarını gösterirler. Ayrı dil özelliklerinin çeşitli titreşim alanları halkların göç etmeleri sonucunda meydana gelirler. Araştırmanın malzemeleri dil unsurlarının çok varyantlılığı sorununun Tatar dilinin şimdiki ağız ve şiveleri için de çok aktüel olduğunu gösterir, çünkü yapısal modellerin bütün türlerinde de varyantların çeşitli

türleri kaydedilmiştir. Varyantların çokluğu hem ayrı ağızların ve şivelerin, hem de müstakil etnik grupların oluşma süreçlerinin çok karışık olduğunu ispatlar.

Tatar edebî dilinin temelini oluşturan orta (Kazan Tatarları) ve Mişer şiveleri, İdil-Ural bölgesinde çok geniş yayılış alanına sahiptirler. Sibiry Tatarları şivelerinden Tobol-İrtiş ve Baraba şiveleri, Tatar dilinin yukarıda anılan şivelerine ayrıca yakındır. Bu şiveler Tümen, Omsk, Novosibirsk illerinde yayılmışlardır.

Tatar dil biliminde ve Türkolojide bu iki şive Tatar dilinin doğu şivesi «Sibiry Tatarları şiveleri» olarak anılırlar (Celey (1947), Tumaşeva (1977), Ahatov (1963). Bütün hizmetlerde de bu şivelerin dilin bütün aşamaları bakımından Tatar dilinin başka şivelerin sistemlerine yakın olduğu belirtilir. L. V. Dmitriyeva «dil» terimini Baraba şivesiyle ilgili olarak sadece şartlı şekilde kullanır (Dmitriyev 1981). V. V. Radloff; Barabalı, Altaylı ve Kazakların birbirlerine yakın olduklarını belirtir. Bizim malzemelerimiz Baraba şivesinin şimdi yoğun şekilde eski özelliklerini kaybettiğini ve Sibiry Tatarlarının başka şivelerinden daha çok orta (Kazan Tatarları) şiveye yaklaştığını göstermektedir.

Kaynaklar

- AHATOV, G. H., (1963), *Dialekt Zapadno-Sibirskix Tatar*, Ufa.
- BESSONOV, F. G., (1881), “O govore kazansko-tatarskogo nareçiya i ob otnoşenii ego k blicayşim k nemu nareçiyam yazıkam”, **Jurnal Ministerstva narodnogo prosveşeniya**, CCXV I, Spb, s. 200-201.
- BROMLEY S. V. ve L. N. BULATOVA, (1965), “Ob etalone sopostavitelnogo opisaniya morfologii russkix govorov”, **Voprosi Yazıkoznaniya**, №4, s. 63-72.
- BROMLEY S. V. ve L. N. BULATOVA, (1972), *Oçerki Morfoloğii Russkix Govorov*, Moskva.
- BROMLEY, S. V., (1979), “Rol opisatelnoy dialektologii v karakteristike obçşih svoystv strukturi yazıka”, **İzvestiya AN SSSR. Otd. lit. i yazıka**, T. 38, №2, s. 108-116.
- CELEY, L., (1938), “Tatar tılınde diyalektlar”, **Sovet Mektebi**, № 5-6, s. 52-61, 7-8, s. 53-72.
- CELEY, L., (1947), *Tatar Dialektologiyesi*, Kazan.
- DMİTRİYEVA L. V., (1981), *Yazık Barabinskix Tatar*, Leningrad.
- İzv. AN SSSR, SLY, (1947), t. VI, vıp. III.
- JİRMUNSKİY, V. M., (1956), “Nemetskaya dialektologiya”, **İzd-vo AN SSSR**, Moskva-Leningrad.
- KALNIN L. E. ve L. İ. MASLENNİKOVA, (1981), *Sopostavitelnaya Model Fonoloğičeskoj Sistemi Slavyanskix Dialektov*, Moskva.
- KALNIN, L. E., (1973), *Opıt Modelirovaniya Sistemi Ukrainskogo Yazıka. Fonoloğičeskaya Sistema*, Moskva.
- KALNIN, L. E. ve T. V. POPOVA, (1981), “Sinxronnoye opisaniye dialekta kak osobiy vid dialektoloğičeskogo issledovaniya”, **Obçşeslavyanskiy lingvistiçeskiy atlas**, Moskva, s. 121-123.
- MAHMUTOVA L. T. ve N. B. BURHANOVA, (1969), “Tatar diyalektları buymça kıskaçça bilışme”, *Tatar Tılıniñ Diyalektoloğik Süzliğı*, Kazan, s. 612-640.

- POPOVA, T. V., (1981), “Sinxronnoye opisaniye dialekta kak osobiy vid dialektologičeskogo issledovaniya”, *Obçeslavyanskiy Lingvistiçeskiy Atlas*, Moskva, s. 307-339.
- POPOVA, T. V., (1975), *Glagolnoye Slovoizmeneniye v Bolgarskom Yazıke*, Moskva.
- Sovremenniy Tatarskiy Literaturniy Yazık*, (1969), Moskva.
- TUMAŞEVA, D. G., (1977), *Dialektı Sibirskix Tatar*, Kazan.
- TUMAŞEVA, D. G., (1961), *Könbatış Sibir Tatarları Tili, Grammatik Oçerk Hem Süzlik*, Kazan.
- TUMAŞEVA, D. G., (1968), *Yazık Sibirskix Tatar*, Kazan.
- VELİDİ, C., (1927), “O dialektax kazansko-tatarskogo nareçiya”, *Vestnik Obşestva Tatarovedeniya*, №6, s. 58-75.
- Voprosı Teorii Lingvistiçeskoy Geografii*, (1962), Moskva.
- Vzaimodeystviye Lingvistiçeskih Arealov*, (1980), Leningrad.